

Я.В.Борщик*

ДО ПРОБЛЕМИ ПОЛЬСЬКИХ «ВІДПЛАТНИХ АКЦІЙ» НА ВОЛИНІ (БЕРЕЗЕНЬ – ПОЧАТОК ЛИПНЯ 1943 р.)

Розглядаються напрацювання польської та української історіографії стосовно початку міжнаціонального конфлікту на Волині під час Другої світової війни, кількості жертв, понятійного апарату. Висвітлюються наукові, суспільні дискусії довкола спроб примирення та діалогу між українцями й поляками. На основі архівних джерел зібрано відомості про напади на українські села за участю поляків у першій половині 1943 р.

Ключові слова: «відплатні акції», Волинська трагедія, українсько-польські відносини, міжетнічний конфлікт, кількість жертв.

Дискусії довкола непростих українсько-польських стосунків у роки Другої світової війни пережили справжнє піднесення у 2013 р., пов'язане із 70-ми роковинами трагічних подій на Волині. Цілком зрозуміло, саме на цей рік припадає пік наукових і науково-популярних публікацій у польських засобах масової інформації та академічних виданнях стосовно концепції «геноциду поляків на Волині». Показово, що за останні два роки, в умовах російської агресії проти України і безпрецедентної консолідації демократичних польських сил на підтримку нашої держави, фактично не спостерігається нових публікацій з цієї тематики. У 2014–2015 рр. концепція «геноциду поляків» значно втратила свою актуальність у польській політиці пам'яті порівняно з попередніми роками. Поряд з цим у 2012–2013 рр. відбулася низка польсько-українських зустрічей і конференцій на тему Волинської трагедії. Зокрема під час проекту «Поєднання через важку пам'ять: Волинь 1943» молодь з Польщі й України проводила польові дослідження історії взаємної допомоги і порятунку між українцями та поляками на Волині в роки Другої світової війни. На основі зібраних усних інтерв'ю було видано книгу із задокументованими випадками шляхетних учинків представників обох народів 1943 р. на Волині¹.

Загалом відзначення 70-ї річниці Волинської трагедії ознаменувалося відкиданням попереднього досвіду примирення між українцями і поляками. Цей процес був започаткований Світовим союзом воїнів Армії крайової та Об'єднанням українців у Польщі на початку 1990-х рр., в результаті чого відбулася низка міжнародних семінарів і було видано десять томів матеріалів «Україна – Польща: важкі питання»². Під час цих зустрічей польські й українські дослідники обговорювали найбільш болючі питання спільного минулого,

* Борщик Ярослав Вікторович – аспірант Інституту історії України НАНУ, відділ спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів, сектор генеалогічних та геральдичних досліджень
E-mail: jarbor.ukr.pol@gmail.com

¹ Поєднання через важку пам'ять: Волинь 1943 / Під ред. А.Зінчук. – Люблін, 2012. – 393 с.

² Див., напр.: Україна – Польща: важкі питання: Матеріали II Міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини в 1918–1947 рр.». – Т.1–2. – Варшава, 1998.

намагалися наблизити позиції та напрацювати взаємне бачення там, де це було можливо. Логічним продовженням діалогу став відкритий лист українських інтелектуалів до польського народу напередодні 60-ї річниці трагічних подій на Волині, написаний за формулою «вибачаємо і просимо вибачення»³, на прикладі польсько-німецького історичного примирення. Однак у 2013 р. один з підписантів цього листа, львівський професор Б.Гудь, слушно зауважив: «Минуло 10 років, і сьогодні я задумуюся, чи взагалі ці перепросини були зауважені людьми, які знову і знову розкручують антиукраїнську істерію?»⁴.

Також на початку 2000-х рр. надзвичайно плідно співпрацювали архівісти обох держав на основі історичного діалогу та примирення. У 2003 р. було видано путівник по польських і українських архівах з історії Волині й Східної Галичини в 1943–1944 рр.⁵, – вперше історики та архівісти обох країн відверто оприлюднили довідкові відомості про «свої» комплекси джерел до висвітлення цієї болючої проблеми, а відтак зробили серйозний крок назустріч взаємному примиренню. Подальша співпраця архівних установ утілилась у багатотомній серії «Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ ст.: Невідомі документи з архівів спецслужб»⁶.

Однак останні парламентські вибори в Польщі у жовтні 2015 р. і впевнена перемога на них правої партії «Закон і справедливість» можуть поставити проблематику Волинської трагедії на чільне місце у відносинах з Україною. Першим свідченням актуалізації цієї тематики для польського суспільно-політичного життя стало інтерв'ю новообраного сенатора від керівної партії Я.Жарина «Проводимо історичний наступ»⁷, де засуджувалася «глорифікація ОУН і УПА», висловлювалася думка, що «без усвідомлення того факту, що Волинська трагедія є геноцидом польського народу, неможливе формування української ідентичності». Автор також заявив, що українці мають визнати свою провину за «Волинську різанину» і визнати цю трагедію актом геноциду польського народу. Можна припустити, що тема розвиватиметься, оскільки партія «Закон і справедливість» отримала однопартійну більшість у сеймі.

Подібні ідеї «історичного наступу» охопили не тільки політичне життя, але й наукову сферу. Так, запропонована на початку 2000-х рр. Г.Мотиною схема поділу істориків із польсько-українських відносин на чотири основних напрями (традиціоналістів, ревізіоністів, польських українців і позанауковий)⁸ щодо проблематики Волинської трагедії потребує певного уточнення. У проміжку між відзначенням 60-ї та 70-ї річниць трагічних волинських подій

³ Відкритий лист із приводу 60-ї річниці збройного українсько-польського конфлікту на Волині [Електронний ресурс]: <http://www.ji.lviv.ua/n28texts/vidkr-lyst.htm>

⁴ Історик Богдан Гудь: «Суперечки про “геноцид” на Волині вигідні Росії» [Електронний ресурс]: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2013/06/19/126446/>

⁵ Волинь – Східна Галичина 1943–1944: Путівник по польських і українських архівах. – Т.1 / Під. ред. Д.Наленч і Г.Боряка. – Варшава; К., 2003.

⁶ Див., напр.: Поляки і українці між двома тоталітарними системами / Упор. Б.Гронек, С.Кокін, П.Кулаковський та ін.: У 2 кн. – Варшава; К., 2005. – 1512 с.

⁷ Przeprowadzimy ofensywę historyczną! [Електронний ресурс]:

<http://www.prawy.pl/z-kraju/11096-senator-jan-zaryn-przeprowadzimy-ofensywe-historyczna>

⁸ Historycy polscy i ukraińscy wobec problemów XX wieku / Pod red. P.Kosiewskiego i G.Motyki. – Warszawa, 2000. – S.166–177.

1943 р. (2003–2013 рр.) у польському суспільно-політичному житті чинився величезний тиск на ревізійоністський напрям. Основною мішенню крайніх правих діячів був професор Ґ.Мотика, який став об'єктом кампанії «чорного піару». У польському медійному просторі час від часу порушувалося питання про доцільність його перебування на посаді члена ради Інституту національної пам'яті⁹. Результатом такого тиску став поступовий відхід цього дослідника від більш виважених оцінок волинських подій 1943 р. Під час презентації українського перекладу книги «Від Волинської різанини до акції “Вісла”» в Києві та Львові Ґ.Мотика відкрито підтримував концепцію «геноциду поляків на Волині»¹⁰. Такі зміни в поглядах надзвичайно зближують його з традиціоналістським напрямом.

Можна припустити, що саме інформаційний і політичний тиск на дослідників призвів до того, що станом на сьогодні переважна більшість польських істориків так чи інакше є прихильниками концепції «геноциду поляків на Волині». Єдиним виявом інакодумства залишилися лише представники української меншини в Польщі (М.Сивіцький, Б.Гук, Є.Місило та ін.).

Таке сприйняття польським суспільством Волинської трагедії зумовлено не лише тиском на дослідників-ревізійоністів із боку правих організацій. Певний вплив на таку ситуацію має різниця між напрацюваннями польської та української історіографії стосовно підрахунку кількості жертв. Можна скільки завгодно піддавати критиці працю В. та Є. Семашків¹¹, виявляти в ній неточності й неправдиву інформацію, але вітчизняна історіографія потребує подібної узагальненої праці з підрахунку кількості українських жертв на території Волинського воєводства¹², залучаючи усні й документальні джерела. Згідно з напрацюваннями В. та Є. Семашків, у 1939–1945 рр. на Волині загинуло щонайменше 33,5 тис. поляків, із них 18 208 встановлені за іменами й прізвищами¹³. Написання та видання такої величезної за обсягом праці стало можливим за фінансової підтримки державних інституцій, зокрема канцелярії президента Польщі, міністерства культури і національної спадщини та ін. Така цілеспрямована політика національної пам'яті призвела до того, що польське суспільство підійшло до відзначення 70-ї річниці трагічних подій на Волині з набором певних уявлень і стереотипів, а наведена у книзі Семашків кількість польських жертв увійшла до суспільного вжитку.

⁹ Dlaczego dr Motyka nie powinien zasiadać w Radzie IPN [Електронний pecypc]: <http://www.kresy.pl/publicystyka/opinie/zobacz/dlaczego-dr-motyka-nie-powinien-zasiadac-w-radzie-ipn>

¹⁰ Prof. Grzegorz Motyka: Zbrodnia wołyńska spełnia definicję ludobójstwa [Електронний pecypc]: <http://dzieje.pl/aktualnosci/prof-grzegorz-motyka-zbrodnia-wolynska-spelnia-definicje-ludobojstwa>

¹¹ Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945. – Warszawa, 2000.

¹² Упродовж 1939–1944 рр. на території Волині чотири рази змінювалася влада та адміністративний устрій. За цей час велику частину населених пунктів, особливо дрібних (колонії, хутори, лісничівки, фільварки, поштові станції та ін.) було знищено. Визначити зараз їх належність до тих чи інших сучасних районів доволі складно. Станом на 1943 р. досліджувана територія Волині входила до складу райхскомісаріату Україна (генеральна округа Волинь – Поділля) та поділялася на регіти, які зіставні з повітами Волинського воєводства часів II Речіпосполитої. У зв'язку з цим автор статті вважає найбільш вдалим використання саме польського адміністративно-територіального поділу.

¹³ Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobójstwo dokonane... – S.1045.

Водночас від 1991 р. польсько-українські відносини в історичному контексті не належали до провідних тем національної політики пам'яті нашої держави, за винятком спроб президентів Л.Кучми й А.Квасневського налагодити діалог з історичного примирення за формулою «вибачаємо і просимо вибачення». У травні 1997 р. було підписано звернення про порозуміння та єднання, а в липні 2003 р. – спільну заяву «Про примирення в 60-ту річницю трагічних подій на Волині»¹⁴, відбувалися меморіальні заходи з нагоди вшанування на найвищому рівні польських та українських жертв.

В Україні також відсутній консенсус стосовно оцінки волинських подій 1943 р. і діяльності націоналістичного підпілля у Західній Україні, незважаючи на висновки робочої групи істориків під керівництвом С.Кульчицького при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. Знаковим у цій ситуації стало звернення у 2013 р. 148-ми депутатів Верховної Ради до своїх польських колег. У ньому українські парламентарі висловили наступну думку: «Просимо вас, депутатів Сейму Республіки Польща, підтримати рішення сенату, визнати Волинську різанину ОУН–УПА геноцидом щодо польського населення і засудити злочинні діяння українських націоналістів»¹⁵. Це звернення підписали відомі своїми проросійськими поглядами депутати від Партії регіонів і комуністи. За такої політичної ситуації не могло бути й мови про будь-яку державну підтримку досліджень з обрахунків кількості українських жертв напередодні відзначення 70-ї річниці Волинської трагедії.

Початки Волинської трагедії й кількість жертв: польський та український погляди

Обмежені фінансовими ресурсами, без підтримки власної держави небайдужі вітчизняні дослідники-краєзнавці намагалися самостійно заповнити лакуну в підрахунку кількості українських жертв. Тут доречно наголосити на студіях Я.Царука¹⁶, І.Ольховського¹⁷ та серії видань І.Пущука¹⁸. Праця першого охоплює територію Володимир-Волинського району. Дослідник самостійно об'їздив населені пункти, опитуючи очевидців. Згідно з його напрацюваннями, на території району від «рук польських воєнізованих формувань» загинуло 1454 українці, з них 1244 особи встановлені за прізвищами¹⁹. І.Ольховський зосередився на дослідженнях українсько-польського протистояння на території Любомльського й Шацького районів Волинської області. За його підрахунками, поляки вбили 566 українців у

¹⁴ Кучма і Квасневський просять не зіпсувати стосунки між Україною і Польщею [Електронний ресурс]: <http://www.istpravda.com.ua/short/2013/07/12/130266/>

¹⁵ Регіонали і комуністи просять Сейм Польщі визнати Волинську трагедію геноцидом поляків [Електронний ресурс]: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/25037598.html>

¹⁶ Царук Я. Трагедія волинських сіл 1943–1944 рр.: Українські і польські жертви збройного протистояння / Вступ. ст. Я.Ісаєвича. – Л., 2003. – 189 с.

¹⁷ Ольховський І. Кривава Волинь: Українсько-польське протистояння на теренах Любомльського та Шацького районів у 1939–1945 рр. – К., 2008. – 248 с.

¹⁸ Див., напр.: Пушук І. Волинь та Холмщина в 1943–1944 роках: Українські жертви. – Л., 2014. – 348 с.

¹⁹ Царук Я. Трагедія волинських сіл... – С.21.

першому та 11 – у другому²⁰. Багаторічні напрацювання І.Пущука мають найбільш системний характер, охоплюють усі райони Волинської області. Особисте спілкування з дослідником дозволяє стверджувати, що аналогічна робота по Рівненській області завершена в більшості районів, наступні томи підготовлені до друку, однак їх видання унеможливується через брак коштів. І.Пушук завершує свою багаторічну роботу в решті районів Рівненщини, а також у волинській частині Тернопільщини.

Порівняймо кількість жертв українсько-польського протистояння у працях згаданих вище дослідників. За даними І.Пущука, у Володимир-Волинському районі від рук поляків із баз самооборони та Армії крайової (АК) загинуло 1262 українця та ще 229 чол. вбили члени польської допоміжної поліції²¹. Загалом було вбито 1491 особу, приблизно таку саму кількість жертв у цьому районі подає Я.Царук – 1454 особи²². У Любомльському районі, за даними І.Пущука, польська самооборона й АК убили 593 українця, а польська поліція – ще 112²³. Загальна кількість українських жертв у цьому районі у праці І.Ольховського дещо менша – 566 осіб²⁴. Стосовно Шацького району, який був найменш охоплений протистоянням, то І.Пушук подає 17 українських жертв польської самооборони й АК та ще 16 жертв від рук польської поліції²⁵, натомість І.Ольховський наводить усього 11 українських жертв²⁶. Загалом дані українських дослідників стосовно кількості жертв у Володимир-Волинському, Любомльському та Шацькому районах корелюються між собою, різниця в кількості жертв незначна. Джерельною базою всіх цих праць послужили усні свідчення українців, використання документальних джерел поодинокі.

Різне сприйняття Волинської трагедії поляками й українцями також зумовлено методологічним підходом істориків, які працюють у чітко структурованих національних наративах. Цю ваду історієписання окреслила О.Гнатюк²⁷. І в польському, і в українському національному наративі головне місце займає доля «своїх». «Свій» завжди сприймається як жертва, а «інший» – як убивця або ворог, національна належність позитивних і негативних персонажів детерміновані завчасно. Якщо взяти понятійний апарат польської історіографії, то він ідеально вписується у схему «свій – чужий». Так, антипольські акції українського підпілля – це «вбивства», «масові звірства», «нечувана жорстокість», «геноцид», водночас антиукраїнські дії польського підпілля – «відплатні акції». Подібна ситуація з понятійним апаратом у категоріях «свій – чужі» спостерігається і в українській історіографії.

Головним завданням кожної національної історіографії є доведення й обґрунтування того факту, що «чужі» почали вбивати першими, а «свої» просто

²⁰ Ольховський І. Кривава Волинь... – С.239–240.

²¹ Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 рр.: Володимир-Волинський район / Упор. і авт. ком. І.Пушук. – Луцьк, 2011. – С.9.

²² Царук Я. Трагедія волинських сіл... – С.21.

²³ Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 рр.: Любомльський і Шацький райони / Упор. і авт. ком. І.Пушук. – Луцьк, 2011. – С.10.

²⁴ Ольховський І. Кривава Волинь... – С.239–240.

²⁵ Трагедія українсько-польського протистояння на Волині... – С.10.

²⁶ Ольховський І. Кривава Волинь... – С.240.

²⁷ Гнатюк О. Відвага і страх / Пер. з пол. М.Боянівської. – К., 2015. – С.4–5.

змушені були відповісти їм тим самим. При чому деякі автори виводять генезу польсько-українського конфлікту від часів князя Володимира Великого й гетьмана Богдана Хмельницького²⁸.

В українській історіографії прикладом такого підходу стала концепція «другої польсько-української війни», запропонована В.В'ятровичем²⁹. Автор виводить початок конфлікту з війни між Західноукраїнською Народною Республікою та відродженою Польщею в 1918–1919 рр. Це була «перша польсько-українська війна», яка поступово затихла в міжвоєнний період. Друга світова знову розбурхала протистояння між українцями й поляками. Виходячи з цього, події 1942–1947 рр. автор пропонує називати «другою польсько-українською війною».

Ще одна концепція української історіографії, яка початок конфлікту покладає на польську сторону, полягає в тому, що дослідники не обмежуються географічно територією Волині. До кола їхніх наукових зацікавлень потрапляють сусідні Холмщина та Підляшшя³⁰. Прихильники цієї концепції – знані українські фахівці Ю.Макар³¹, Я.Ісаєвич³², В.Сергійчук³³, М.Кучерепа, який був редактором серії «Україна – Польща: важкі питання». Представники цієї концепції виводять початок конфлікту з 1938 р., коли польська адміністрація почала колонізаційну кампанію, знищуючи православні церкви.

Я.Ісаєвич запропонував використовувати термін «Холмсько-Волинська трагедія», трактуючи перебування Західної України у складі II Речіпосполитої як період окупації. Під час Другої світової війни на Волині відбувався конфлікт «визвольного руху народу, котрий історично належав до грона пануючих над українцями» (поляки) із «визвольним рухом поневоленого народу» (українці)³⁴.

В.Сергійчук не погоджується з позицією Ґ.Мотики, що напади проти українців на Холмщині відбулися після кривавих волинських подій. Він зафіксував, що перші антиукраїнські акції з боку поляків розпочалися 1942 р., зокрема на Різдво за новим стилем відбувся напад у селі Пересоповичі³⁵. Дослідник також зазначив, що точкові удари по оунівських діячах на Закерзонні проводилися з січня 1942 р., коли було вбито Анатолія Козлюка та Володимира Шпака, і продовжувалися на початку 1943 р.³⁶ На Волині В.Сергійчук зафіксував перші польські напади у січні 1943 р., посиляючись на

²⁸ Korman A. Stosunek UPA do Polaków na ziemiach południowo-wschodnich II Rzeczypospolitej. – Wrocław, 2002. – S.10.

²⁹ В'ятрович В. Друга польсько-українська війна: 1942–1947. – Вид. 2-ге, доп. – К., 2012. – 368 с.

³⁰ Макар Ю. Українсько-польське протистояння на Холмщині: причини, характер, наслідки // Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння: Дослідження, документи, спогади. – Л., 2003. – С.71–98.

³¹ Там само.

³² Ісаєвич Я. Перед 1943 роком був 1938-й: трагічне протистояння у пам'яті поляків і українців // І. – 2003. – №28. – С.216.

³³ Сергійчук В. Поляки на Волині в роки Другої світової війни: Документи з українських архівів та польські публікації. – К., 2003. – С.45.

³⁴ Ісаєвич Я. Холмсько-Волинська трагедія, її передумови, перебіг, наслідки // Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння: Дослідження, документи, спогади. – С.8–9.

³⁵ Сергійчук В. Поляки на Волині в роки Другої світової війни... – С.44.

³⁶ Там само. – С.46.

зібрані І.Пущуком свідчення, а спільні, радянських партизанів із поляками акції – починаючи з нападу на с. Хотинь 5 березня 1943 р.³⁷

І.Ільюшин у своїй праці³⁸ також розпочинає хронологічний розгляд подій із конфлікту на Холмщині й Підляшші. Автор зазначив, що в дослідженнях його причин не слід обмежуватись аналізом взаємин між обома народами в роки Другої світової війни. Особливу увагу він приділив політиці нацистів щодо українців і поляків у Генерал-губернаторстві та райхскомісаріаті Україна. Так, наприкінці 1942 – на початку 1943 рр. діячі Українського допомогового комітету (УДК) й поліція були залучені до переселенської акції німецької адміністрації. За такі дії польське підпілля мстилося українцям. Ця контракція відбирала в українців найцінніших представників. І.Ільюшин дійшов висновку, що на Закерзонні антиукраїнський терор із боку польських партизанських угруповань був спровокований німцями. Водночас історик схиляється до думки, що рішення ОУН(б) про проведення терору на Волині було викликане діяльністю місцевих поляків.

У польській історіографії існує певний консенсус між представниками ревізіоністів і традиціоналістів стосовно витоків конфлікту на Волині в 1943 р. Обидва напрями сходяться на тому, що саме відділи УПА першими розпочали напади на польське населення на початку того року. Проблематику найширше розкрито у праці «Від Волинської різанини до акції «Вісла»». Першою акцією Української повстанської армії проти польського населення, за Ґ.Мотиною, стала ліквідація 9 лютого 1943 р. польської колонії Паросля³⁹ у Сарненському повіті. Згодом хвиля нападів тільки посилювалася, набувши масового характеру 11 липня 1943 р., коли підрозділи УПА атакували близько ста населених поляками місцевостей⁴⁰. Таку кількість нападів Ґ.Мотика подає за напрацюваннями В. і Є. Семашків, які переважно спираються на усні свідчення. 11 липня 1943 р. – особлива дата для польської політики пам'яті та національного наративу. Цього дня відзначають роковини тих трагічних подій, а праві політичні кола взагалі пропонують визнати 11 липня днем «кресового мучеництва поляків»⁴¹.

Особливу увагу привертають трактування польськими істориками, як традиціоналістами, так і ревізіоністами, антиукраїнських акцій за участю поляків. Обидва напрями розглядають такі дії на Волині як «відплатні акції», згідно з методологією історієписання в категоріях «свої – чужі». Поняття «відплатні акції» в польській історіографії сформувалося з переконання, що українці першими почали масово вбивати поляків, а ті, своєю чергою, змушені були захищатися й «відплатити» своїм кривдникам. Таким чином масові вбивства українського населення морально виправдовуються, до них польські

³⁷ Сергійчук В. Трагедія Волині: Причини й перебіг польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни. – К., 2009. – С.106, 108.

³⁸ Ільюшин І. Українська повстанська армія і Армія Крайова: Протистояння в Західній Україні (1939–1945 рр.). – К., 2009. – С.225–233.

³⁹ Motyka G. Od Rzezi Wołyńskiej do akcji «Wisła». – Kraków, 2012. – S.110, 126.

⁴⁰ Ibid. – S.138.

⁴¹ 11 lipca Dniem Pamięci Męczeństwa Kresowian [Електронний ресурс]: <http://www.naszdziennik.pl/polska-kresy/23046,11-lipca-dniem-pamieci-meczenstwa-kresowian.html>

історики використовують стилістично нейтральне поняття («відплатна акція»), яке є очевидним контрастом до «геноциду польського народу». Саме такий підхід до антиукраїнських акцій за участю поляків простежується у Ґ.Мотики в розділі «Польська оборона та відповідь»⁴², де подається хронологічний виклад подій, в якому лише після «різанини» 11 липня 1943 р. делегат польського уряду К.Банак і провідник АК на Волині полковник К.Бонбінський ухвалили рішення про створення партизанських загонів самооборони, котрі мали бути боєздатними на 28 липня. Слід наголосити, що Ґ.Мотика не ставить перед собою завдання визначити дату першого нападу поляків на українців. Водночас перший напад українців на поляків займає ключове місце в його студії.

Опрацювавши відповідний розділ дослідження Ґ.Мотики, можна дійти висновку, що саме 12 липня 1943 р. відбулася перша польська «відплатна акція». У цей день поляки з Перебродів напали на Тростянець⁴³, знищивши там підофіцерську школу УПА, частково спаливши село та наказавши українським мешканцям забиратися звідси геть. Дані про кількість українських жертв відсутні. Основними джерелами, використаними при написанні цього розділу, були спогади учасників польського підпілля, документи українських архівів належним чином до уваги не взято.

В.Філяр, колишній солдат 27-ї Волинської піхотної дивізії Армії крайової, у хроніці подій на Волині та Східній Галичині зафіксував перший напад із боку німців і поляків на українське село Оришківці 12 червня 1943 р., посилаючись на «Літопис УПА», а «оборонні, превентивні та відплатні акції» своєї дивізії на Волині – тільки у січні – червні 1944 р.⁴⁴

Більш розлогі висновки стосовно антиукраїнських акцій подають у своїй праці В. і Є. Семашки⁴⁵. Основні пасажі тут спрямовані на моральне виправдання вбивств українського населення (під різними приводами): «Коли полякам на Волині їхні провідники забороняли проводити відплатні акції, то українцям їхні провідники наказували знищити всіх поляків дощенту. Щось одне – спровоковані геноцидом спорадичні відповіді, а щось інше – злочини геноциду, і знаку рівності та ставлення їх в один ряд бути не може»⁴⁶. Особливу увагу польські автори звертають на наказ полковника К.Бонбінського, котрий забороняв при проведенні антиукраїнських акцій чинити будь-які кривди жінкам і дітям, на відміну від «звірств» відділів УПА. Загалом, за В. і Є. Семашками, антиукраїнські акції в 1943–1944 рр. охопили щонайменше 44 населених пункти, де загинуло 113 осіб. Жертвами в переважній більшості були упівці, учасники нападів на поляків. Також В. і Є. Семашки піддають критиці подану ветераном АК Ю.Туровським кількість 2 тис. українських жертв.

Такі підходи польських дослідників стосовно визначення кількості жертв викликали зауваження з української сторони ще під час наукових семінарів

⁴² Motyka G. Od Rzezi Wołyńskiej... – S.151–165.

⁴³ Ibid. – S.155.

⁴⁴ Див.: Polska – Ukraina: trudna odpowiedź: Dokumentacja spotkań historyków (1994–2001): Kronika wydarzeń na Wołyniu i w Galicji Wschodniej 1939–1945. – Warszawa, 2003. – S.62, 102.

⁴⁵ Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobójstwo dokonane... – S.1072–1074.

⁴⁶ Ibid. – S.1074.

«Україна – Польща: важкі питання»⁴⁷. С.Макарчук висловив застереження стосовно джерельної бази першої польської праці з підрахунку кількості жертв – Ю.Туrowsького й В.Семашка⁴⁸. Він зазначив, що використані мемуарні джерела містять неточну, суб'єктивізовану інформацію. У спогадах злочинні дії над польським населенням приписуються збірному образу «українських націоналістів», тоді, коли їх реальними виконавцями були «німці з українською поліцією», «гестапо й українська поліція», «німці за доносом українців». Польські автори вивели узагальнену кількість жертв на основі припущень, які важко уточнити, оскільки інформація у джерелі подана фразами «вбито більшість мешканців села», «убито частину жителів села».

Схожі зауваження висловив Я.Ісаєвич у своїй рецензії на книгу «Геноцид поляків на Волині...». Дослідник дійшов висновку, що для польських авторів кожен поляк, убитий у 1939–1945 рр. на Волині, – це жертва «українських націоналістів»⁴⁹. До таких зараховано й загиблих від німецьких розправ, в яких українська поліція відігравала допоміжну роль. Крім того, автори зробили підміну понять: «німецька жандармерія разом з українською поліцією» в їхній праці перетворилася на «українську поліцію, якій асистували німці»⁵⁰. Я.Ісаєвич зазначив, що в дослідженні існує відмінність між підрахованою В. і Є. Семашками кількістю вбитих поляків (36,5 – 36,7 тис.) та «повною кількістю жертв», яка оцінюється в 50–60 тис. Водночас автор рецензії зазначив, що попри певну перебільшеність цієї цифри, висновки у книзі значно ближчі до правди, аніж «фантастичні» обрахунки А.Комана й Е.Пруса.

На прикладі Володимир-Волинського району Я.Ісаєвич указав на применшення кількості українських жертв у В. і Є. Семашків (80 українців) порівняно з матеріалами опитувань Я.Царука (1454 осіб)⁵¹. Також він зауважив неточності стосовно цілої низки населених пунктів цього району, де кількість польських жертв завищено порівняно з українськими. Дослідник наголосив на величезному обсязі проробленої роботи, однак підкреслив, що вона не остаточна, потребує подальших досліджень і збору матеріалів. Аналогічної думки дійшли фахівці під час наукових семінарів «Україна – Польща: важкі питання»: «[...] потрібне продовження досліджень, метою яких будуть більш детальні підрахунки взаємних втрат. Учасники семінару звертаються до найвищої влади України і Польщі про фінансову допомогу для цих цілей»⁵². На жаль, ця ідея не знайшла підтримки та не була реалізована.

Зазначимо, що у своїй праці В. і Є. Семашки майже не використовували документальні українські джерела та свідчення українців, за винятком тих, які лягали в канву їхніх уявлень. Окрім того, на прикладі пацифікації с. Малин Дубнівського повіту польські автори вдалися до відвертої маніпуляції,

⁴⁷ Україна – Польща: важкі питання: Матеріали V Міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни». – Т.5. – Варшава, 1999. – С.291–307.

⁴⁸ *Siemaszko W., Turowski J. Zbrodnie ukraińskich nacjonalistów dokonane na polskiej mniejszości na Wołyniu.* – Warszawa, 1990.

⁴⁹ *Ісаєвич Я.* Про книгу В. і Є. Семашків // Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння: Дослідження, документи, спогади. – С.383–384.

⁵⁰ Там само. – С.378.

⁵¹ Там само. – С.381.

⁵² *Polska – Ukraina...* – S.44.

оскільки заявлені ними джерела абсолютно не співвідносяться з отриманими висновками стосовно участі української й польської поліції в акції⁵³.

Антиукраїнські акції за участю поляків у першій половині 1943 р.

Опрацьовуючи документи з фондів державних архівів України стосовно польсько-українських відносин на Волині, натрапляємо на велику кількість інформації стосовно того, що вже в першій половині 1943 р. за участі поляків відбувалися напади на українські поселення. Водночас антиукраїнські акції в першій половині 1943 р. найвідоміші польські дослідники (В. і Є. Семашки, Г.Мотика, В.Філяр) не беруть до уваги. Нижня межа таких хронологічних рамок зумовлена фіксацією перших антиукраїнських акцій із боку поляків. Верхня – спирається на напрацювання польської історіографії, в якій вважається, що лише після широкомасштабної антипольської акції зі сторони УПА 11 липня 1943 р. поляки почали проводити перші антиукраїнські виступи, так звані «відплатні акції».

Джерельною базою для отриманої нами інформації послужили звітні документи українського підпілля, радянських партизанів і німецької адміністрації. Найбільший масив використаних джерел підпілля зберігається у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ф.3833 «Краєвий провід (Керівництво) Організації українських націоналістів у західноукраїнських землях»). Серед документів першого опису – чотири огляди суспільно-політичних подій (спр.86), суспільно-політичний огляд (спр.91), два огляди суспільно-політичних подій і один суспільно-політичний звіт (спр.118), дві суспільно-політичні інформації та доповнення до звіту (спр.124), політичний звіт із терену (спр.127), вісті з району (спр.130), стаття з журналу «До зброї» (спр.189), вісті з фронту (спр.245). Із документів другого опису: щоденні вісті Української інформаційної служби УПА (спр.22), третього – звіти й огляд суспільно-політичних подій (спр.8). Із документів ф.3838 («З'єднання північних груп Української повстанської армії “УПА-Північ” (групи “Турів”, “Заграва”, “Західна”; загони ім. Богуна, “Січ”, “Полтавський”, “Фастівський”, ім. Остапа, ім. Б.Хмельницького та військова округа “Заграва”)) використано первинний звіт відділу УПА «Шаули».

Інший великий масив джерел українського підпілля з першої половини 1943 р. зберігається у фондах Держархіву Рівненської області. У фонді Р-30 «Колекція матеріалів ОУН–УПА», із другого опису використано звіт з терену (спр.29), звіт з округи й суспільно-політичний огляд (спр.37), звіт відділу УПА (спр.39), поіменні списки вбитих (спр.65).

Загалом використані звітні документи ОУН та УПА мають найбільший інформаційний потенціал про перебіг польсько-українського конфлікту. Особливо уважно потрібно підходити до аналізу територіальної належності представлених у звітах населених пунктів. Трапляються випадки неправильної адміністративної локалізації. Частина назв написано з помилками, а деякі

⁵³ Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobójstwo dokonane... – S.78–79.

села взагалі неможливо ідентифікувати, оскільки вони ніколи не існували на Волині.

Представлена у звітах кількість українських жертв найбільш складна для верифікації. Переважна більшість згадок про напади на села за участі поляків дійшли до нас в єдиному екземплярі, їх можливо перевірити лише усними свідченнями. Трапляються випадки, коли про напад на одне й те саме село збереглася інформація в кількох документах, що містять у собі різну кількість жертв. Тут доречно подавати максимальні й мінімальні показники.

Окрему увагу слід приділити аналізу інформації про виконавців антиукраїнських акцій, яка подається в документах українського підпілля. Нападники на українські села чітко поділяються на три великих групи – «поляки», «німці з поляками» та «більшовики з поляками». Опрацьовуючи масив документів звітного характеру з діяльності ОУН та УПА на Волині, слід наголосити на тому, що в них значна увага приділялася ідентифікації виконавців масових убивств українського населення. Діячі ОУН, УПА намагалися встановити причини спрямування німецьких каральних експедицій в ту чи іншу сільську місцевість. Виявлялося, що були випадки, коли причинами таких розправ над селянами-українцями були доноси їхніх польських сусідів. Також траплялося, що німецькі каральні підрозділи здійснювали вбивства українців, членів ОУН та УПА, за заздалегідь підготовленими списками. Згодом стало відомо, що їх виготовляли поляки, котрі жили поряд з українцями. У такий спосіб польське націоналістичне підпілля руками німців намагалось ліквідувати український самостійницький рух.

Також проаналізовано документи німецької адміністрації, що зберігаються в Держархіві Рівненської області. З фонду Р-22 «Рівненський гебітскомісаріат м. Рівне, Рівненська обл.» використано матеріали сільських управ німецької адміністрації (оп.1, спр.51). У доповнення до цього проаналізовано опубліковані й перекладені В.Косиком інші німецькі документи досліджуваного періоду⁵⁴.

Документи радянських партизанів представлено в нашому дослідженні фондами Центрального державного архіву громадських об'єднань України. Це матеріали ф.1 «Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), м.Київ (1918–1991)» – доповідні записки про українських націоналістів Рівненської області (оп.22, спр.75) та В.Бегми, керівника Рівненського обласного штабу радянських партизанів (оп.23, спр.527). Із ф.62 «Український штаб партизанського руху (УШПР) (1942–1944)» – довідка з повідомлення В.Бегми (оп.1, спр.212) та його донесення (оп.4, спр.24). Усі документи радянських партизанів адресовано Центральному штабові партизанського руху та керівництву ЦК КП(б)У.

Другу частину використаних джерел представлено матеріалами супротивників українського націоналістичного підпілля. Безперечно, у цих джерелах присутні ідеологічні нашарування та стереотипи, які побутували в той час. Головним завданням при їх опрацюванні стало відділення реальних подій від агітаційно-пропагандистської інформації.

⁵⁴ Україна у Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів (1942–1943) / Упор. В.М.Косик. – Т.3. – Л., 1999. – 384 с.

Перша антиукраїнська акція з боку поляків, на згадку про яку ми натрапили у фондах державних архівів України, відбулася у проміжку 8–10 березня 1943 р. у с. Переброди (пол. «Przebrarze»; гміна Тростянець Луцького повіту). Цей населений пункт відомий як значний осередок польської самооборони, яку не могли б створити й озброїти без санкції німецької адміністрації. Вона успішно відбила всі атаки загонів УПА⁵⁵ і була ліквідована лише з приходом Червоної армії. Місцеві поляки не лише зміцнювали позиції самооборони, але й займалися вбивствами українців, причому задовго до 11 липня 1943 р.

Інформація про першу антиукраїнську акцію 8–10 березня 1943 р. подається одразу у трьох документах українського підпілля: у суспільно-політичному огляді подій в північно-західних українських землях (ПЗУЗ)⁵⁶, у суспільно-політичному звіті з Луччини за квітень 1943 р.⁵⁷ та в огляді суспільно-політичних подій з Луччини⁵⁸. У них розповідається, що поляки схопили вісьмох українців «у постолах», шістьох – розстріляли на місці, а решту двох повезли в район, де їх стратив заступник інспектора – поляк. Із контексту можна припустити, що польські нападники були пов'язаними з німецькою владою, можливо служили в допоміжній поліції. Однак про будь-яку німецьку участь чи керівництво у цих документах не йдеться. Отже акцію спланували й виконали безпосередньо поляки з Перебродів.

Ще одна антиукраїнська акція відбулася 27 березня 1943 р. у с. Мидовиці⁵⁹. Того дня 50 німців і польська допоміжна поліція зробили тут облаву. Усіх людей зігнали на збірний пункт, 20 хлопців і 13 дівчат забрали на роботу до Німеччини. Причиною став польський донос, що це село є найбільш націоналістичним. Пізніше німці виявили, що це повідомлення було фальшивим і мали за це судити поляків. Головною проблемою в інтерпретації події стало те, що с. Мидовиці не вдалося ідентифікувати за довідниками ані доби Російської імперії, ані II Речіпосполитої⁶⁰. Немає села з такою чи подібною назвою й зараз. Якби згадка про цю подію дійшла до нас лише в одному документі, можна було б піддати її сумніву, однак інформацію містять відразу три джерела українського підпілля за квітень 1943 р.: два огляди суспільно-політичних подій на ПЗУЗ та суспільно-політичний звіт з Луччини.

Загалом у березні 1943 р. за участю поляків відбулося дві акції в Луцькому повіті, в яких загинули восьмеро українців. Уже у квітні події набули значно ширшого розмаху. Напади на українські села відбувалися на території п'яти з одинадцяти повітів Волинського воєводства, а саме в Дубенському, Костопільському, Ковельському, Луцькому та Сарненському. У першому 30 квітня 1943 р. поляки напали на мешканців сіл Борець, Торговиця й

⁵⁵ Motyka G. Od Rzezi Wołyńskiej... – S.154–155.

⁵⁶ Держархів Рівненської області. – Ф.Р-30. – Оп.2. – Спр.37. – Арк.83.

⁵⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.3833. – Оп.3. – Спр.8. – Арк.5.

⁵⁸ Там само. – Оп.1. – Спр.86. – Арк.55.

⁵⁹ Там само. – Арк.54; Спр.118. – Арк.3; Оп.3. – Спр.8. – Арк.4.

⁶⁰ Список населённых мест Волынской губернии. – Житомир, 1906; Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej z oznaczeniem terytorialnie im właściwych władz i urzędów. – Przemyśl; Warszawa, 1931.

Підгайці (гміна Ярославичі)⁶¹. У результаті атаки на Боремець було спалено три хати, трьох людей застрелено. Цікаво, що жертви не були випадковими: убито кушового, станичного та зв'язкового. Видається, що метою польської акції в Боремці було саме знищення керівників місцевого осередку УПА. Такі точкові удари поляків по керівництву українського підпілля непоодинокі. Від рук польсько-радянських партизанів 14 квітня загинув член районної ексекутиви «Данило» (точне місце не вказано)⁶². Ліквідація низового керівництва ОУН і УПА не тільки не усувала українську загрозу для місцевого польського населення, але й породжувала хвилю акцій у відповідь із боку упівців.

Біля села Торговиці було вбито ще шістьох осіб, які не мали відношення до українських націоналістів. У Підгайцях члени того самого польського загону схопили декількох хлопців, доля яких невідома. Одному з них удалося втекти – він-то й розповів, що впізнав у нападниках місцевих поляків. У результаті наприкінці квітня 1943 р. на Дубенщині від рук поляків загинуло щонайменше дев'ятеро українців.

У Костопільському повіті у квітні 1943 р. відбулося три антиукраїнських акції за участі поляків. 10 квітня на село Бутейки гміни Степань радянські партизани й поляки скоїли два напади⁶³. Їх успішно відбив місцевий відділ УПА. 15 квітня відбувся напад на с. Вербче, було спалено 20 хат, кількість жертв невідома⁶⁴. 25 квітня німці з поляками напали на с. Вітковичі гміни Березне, де розстріляли дві родини⁶⁵. Загалом у цьому повіті у квітні 1943 р. було здійснено два напади радянських партизанів і поляків, в яких загинуло щонайменше восьмеро українців, та одна акція німців і поляків, під час якої розстріляли дві українських родини. На Ковельщині, у селі Колодязному 28 квітня 1943 р. німці й поляки вбили одного українця, який садив картоплю, ще чотирьох – арештували⁶⁶.

Найбільша кількість нападів на українські села у квітні 1943 р. відбулася не на якихось віддалених теренах Волині, а в околицях колишнього воєводського центру. Антиукраїнські акції охопили тут щонайменше 13 населених пунктів, у тому числі Городище й Колодежі⁶⁷, Красний Сад та Андріїв⁶⁸, Коршів⁶⁹, Гораймівка⁷⁰, Лопатів⁷¹, Холоневичі⁷², Буяни⁷³.

⁶¹ ЦДАВО України. – Ф.3833. – Оп.1. – Спр.245. – Арк.16; Оп.2. – Спр.22. – Арк.2.

⁶² Там само. – Оп.3. – Спр.8. – Арк.5 зв.

⁶³ Там само. – Оп.2. – Спр.22. – Арк.2.

⁶⁴ Там само. – Ф.3838. – Оп.1. – Спр.86. – Арк.63; Оп.3. – Спр.8. – Арк.13.

⁶⁵ Держархів Рівненської області. – Ф.Р-30. – Оп.2. – Спр.29. – Арк.5.

⁶⁶ ЦДАВО України. – Ф.3833. – Оп.3. – Спр.8. – Арк.4 зв.

⁶⁷ Держархів Рівненської області. – Ф.Р-30. – Оп.2. – Спр.37. – Арк.85; ЦДАВО України. – Ф.3833. – Оп.3. – Спр.8. – Арк.9 зв.

⁶⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.57. – Оп.4. – Спр.354. – Арк.44; ЦДАВО України. – Ф.3833. – Оп.3. – Спр.8. – Арк.4 зв.; Оп.1. – Спр.118. – Арк.3.

⁶⁹ ЦДАВО України. – Ф.3833. – Оп.3. – Спр.8. – Арк.4; Спр.118. – Арк.3.

⁷⁰ Держархів Рівненської області. – Ф.Р-30. – Оп.2. – Спр.37. – Арк.83; ЦДАВО України. – Ф.3833. – Оп.3. – Спр.8. – Арк.5; Спр.118. – Арк.4.

⁷¹ Держархів Рівненської області. – Ф.Р-30. – Оп.2. – Спр.37. – Арк.83; ЦДАВО України. – Ф.3833. – Оп.1. – Спр.86. – Арк.55 зв.; Оп.3. – Спр.8. – Арк.5 зв.

⁷² Держархів Рівненської області. – Ф.Р-30. – Оп.2. – Спр.37. – Арк.83.

⁷³ ЦДАВО України. – Ф.3833. – Оп.3. – Спр.8. – Арк.4 зв.

Не вдалося ідентифікувати колонію Олександрівка⁷⁴ (таке поселення присутнє у гмінах Рожище й Ківерці) та Садмарки⁷⁵. Також подано узагальнену інформацію про те, що в Колківському районі⁷⁶ поляки вбили двох українців-шуцманів⁷⁷. Усього на Луччині за квітень 1943 р. відбулося десять нападів на українські села за участю німців і поляків (убито 173 українців), а також шість атак із боку власне поляків (4 українців та ще 1 родина).

На Сарненщині антиукраїнські акції за участі поляків у квітні 1943 р. зафіксовано в п'яти населених пунктах: Ромейко⁷⁸, Дубова⁷⁹, Сварині⁸⁰, Яцулі⁸¹, Нівецьк⁸². Напади на чотири села здійснили поляки, загинуло шестеро українців у с. Яцулі, три родини вбито в Дубовій та ще декілька – у с. Ромейко, спалено 30 хат у с. Сварині. На Нівецьк напали німці разом із поляками, убито семеро осіб.

Спираючись на звітні документи українського підпілля, можна дійти висновку, що за квітень 1943 р. на Волині відбулося щонайменше 28 антиукраїнських акцій за участю поляків, які охопили територію п'яти районів. Загалом тоді загинуло 208 українців (13 польських акцій, убито 19 осіб, чотири родини; 13 акцій німців і поляків, убито 181 особу та дві родини; 2 акції радянських партизанів і поляків, убито 8 осіб).

У травні 1943 р. антиукраїнські акції на Волині за участю поляків тривали в п'яти повітах з одинадцяти. У цьому місяці в Берестецькому районі, повіт Горохів, поляки вбили одного господаря-українця⁸³. Масовий терор проти українського населення продовжився і в Костопільському повіті. У донесенні червоних партизанів розповідається, що до 2 червня 1943 р. в районі Деражне польська поліція «перебила багато українського населення»⁸⁴, конкретна інформація про кількість жертв відсутня. Тут слід додати, що німецька адміністрація роззбрóила цю польську поліцію через самочинні напади на українців. 27 травня власне польськими силами було спалено с. Бутейки гміни Степань⁸⁵, про жертви нічого не відомо. На Ковельщині німці з поляками спалили чотири хати у с. Солотвин гміни Голоби⁸⁶.

Спільні акції за участю німців і поляків проти українських сіл у травні 1943 р. продовжувалися на Сарненщині. За свідченням радянських партизанів,

⁷⁴ Держархів Рівненської області. – Ф.Р-30. – Оп.2. – Спр.37. – Арк.83.

⁷⁵ ЦДАВО України. – Ф.3833. – Оп.1. – Спр.86. – Арк.54.

⁷⁶ Тут і далі адміністративну одиницю «район» подано на основі документів УПА-Північ. Зараз неможливо достеменно встановити, чи відповідає вона аналогічному району радянського адміністративно-територіального поділу. Трапляються випадки, коли в документах українського націоналістичного підпілля належність населених пунктів до того чи іншого району не відповідала поділу УРСР. Отже представлені у статті райони не слід ототожнювати з однойменними одиницями Волинської й Рівненської областей.

⁷⁷ Держархів Рівненської області. – Ф.Р-30. – Оп.2. – Спр.37. – Арк.83.

⁷⁸ Там само. – Арк.92; ЦДАВО України. – Ф.3833. – Оп.3. – Спр.8. – Арк.13.

⁷⁹ Там само.

⁸⁰ Там само.

⁸¹ ЦДАВО України. – Ф.3833. – Оп.3. – Спр.8. – Арк.13.

⁸² Там само.

⁸³ Держархів Рівненської області. – Ф.Р-30. – Оп.2. – Спр.37. – Арк.81; ЦДАВО України. – Ф.3833. – Оп.3. – Спр.8. – Арк.7 зв.

⁸⁴ ЦДАГО України. – Ф.62. – Оп.4. – Спр.24. – Арк.31.

⁸⁵ Там само. – Оп.1. – Спр.212. – Арк.75.

⁸⁶ ЦДАВО України. – Ф.3833. – Оп.3. – Спр.8. – Арк.9.

11 травня німці й поляки розбили українських націоналістів у с. Цепцевичі гміни Антонівка-над-Горинню, молодь було забрано на роботу до Німеччини⁸⁷. 28 травня німці та поляки проводили акцію у гміні Дубровиця, у результаті села Грані було спалене частково, а Трипутні – повністю⁸⁸, інформація про кількість жертв відсутня.

Найбільший розмах антиукраїнських акцій у травні 1943 р. фіксується, як і в попередньому місяці, на Луччині. Цього місяця якнайбільше нападів відбулося у гміні Щурин, деякі села зазнавали атак по два – три рази. Так, 18 травня німці з поляками напали на Ясенівку⁸⁹ та Вітоніж⁹⁰, де загинуло 14 українців і спалено 6 хат. Села Ясенівка, Вітоніж та Баб'є піддавалися нападам із боку власне поляків 4, 25 і 27 травня⁹¹, було вбито принаймні 1 українця, нападниками були поляки з фільварку Ясенівки. У політичному звіті за травень 1943 р. з терену «Болото» (упівські шифри) розповідається про те, що після подій у с. Вітоніж відбувалися контакти між поляками й українцями щодо ситуації з нападами. Поляки остерігалися репресій із боку українців і «відкрито нарікали на “провокаторів” нібито німців, що вміли польську мову, та подавалися за поляків, щоб ускладнити польське положення»⁹². Далі розповідається, що 27 травня під час акції проти села, найімовірніше Вітоніж, було вбито 5 нападників, виявилося, що це – поляки⁹³. Звітні документи українського підпілля містять інформацію, про те, що антиукраїнські дії з боку поляків відбулися й в інших гмінах. 12 травня у селі Навіз гміни Рожище⁹⁴ вбили 133 українця. Ця польська акція охопила й с. Душа (гміну не ідентифіковано), де від рук поляків полягли 2 осіб. 29 травня озброєні вилами й косами поляки напали на Майдан Липинський гміни Сильне⁹⁵, село було пограбоване, спалено 10 хат. Окрім того, у Цуманському районі у травні 1943 р. було вбито ще 4 українців⁹⁶.

Спільні напади німців і поляків у травні 1943 р. також продовжилися на території інших гмін Луцького повіту. 26 травня вони напали на такі села гміни Чаруків: Михлин⁹⁷, спалено 6 хат, кількість убитих невідома; Городище та Вігурич⁹⁸, в яких спалено 7 хат, убито 7 осіб та ще 2 особи сильно побиті. 28–29 травня німці й поляки напали на села Тельче гміни Колки, Погулянка та Красноволя гміни Сильне⁹⁹. У результаті було спалено

⁸⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.22. – Спр.75. – Арк.43; Оп.23. – Спр.527. – Арк.5.

⁸⁸ Там само.

⁸⁹ Держархів Рівненської області. – Ф.Р-30. – Оп.2. – Спр.37. – Арк.83.

⁹⁰ ЦДАВО України. – Ф.3833. – Оп.3. – Спр.8. – Арк.9.

⁹¹ Держархів Рівненської області. – Ф.Р-30. – Оп.2. – Спр.37. – Арк.83; ЦДАВО України. – Ф.3833. – Оп.3. – Спр.8. – Арк.9.

⁹² ЦДАВО України. – Ф.3833. – Оп.1. – Спр.127. – Арк.2.

⁹³ Там само.

⁹⁴ Там само. – Оп.3. – Спр.8. – Арк.9.

⁹⁵ Там само. – Арк.9 зв.; Оп.1. – Спр.124. – Арк.9; Спр.92. – Арк.19.

⁹⁶ Там само. – Оп.1. – Спр.124. – Арк.9.

⁹⁷ Там само. – Оп.3. – Спр.8. – Арк.9 зв.

⁹⁸ Держархів Рівненської області. – Ф.Р-30. – Оп.2. – Спр.37. – Арк.83; ЦДАВО України. – Ф.3833. – Оп.3. – Спр.8. – Арк.9 зв.

⁹⁹ Держархів Рівненської області. – Ф.Р-30. – Оп.2. – Спр.37. – Арк.83; ЦДАВО України. – Ф.3833. – Оп.3. – Спр.8. – Арк.9.

багато хат, велику кількість населення вбито. Німецькі каральні акції за участю поляків відбулися у селі Озеряни гміни Полонка, де карателі схопили кількох людей і наказали їх убити французів, котрий усіх відпустив¹⁰⁰ та у с. Башова гміни Рожище¹⁰¹, в якому поляки у формі гестапо вбили 3 українців.

Спираючись на документи українського підпілля та радянських партизанів, можна стверджувати, що в Луцькому повіті за травень 1943 р. за участю поляків було скоєно напади на щонайменше 15 населених пунктів. Села гміни Щурин піддавалися атакам за цей місяць по декілька разів. У повіті було здійснено десять антиукраїнських акцій німцями й поляками, жертвами яких стало щонайменше 38 українців, із 3 населених пунктів маємо інформацію – «побито багато населення». Власне польські загони провели 13 нападів та узагальнена інформація про напади у Цуманському районі, було вбито щонайменше 140 українців.

На рівні Волинського воеводства за травень 1943 р. було здійснено 29 документально зафіксованих акцій проти українських сіл у п'яти повітах. У результаті цих акцій було вбито щонайменше 179 українців, окрім того з трьох сіл і одного району маємо інформацію – «побито багато населення», без уточнення кількості. Із цих 29 акцій 15 було здійснено поляками, убито щонайменше 141 українець, та 14 акцій німців і поляків, убито як мінімум 38 українців, а також інформація про велику кількість жертв із трьох сіл.

У червні 1943 р. на Волині продовжувалися напади на українські села принаймні у шести повітах. У Дубенському 18 червня німці з поляками здійснили акцію проти с. Топілля гміни Ярославичі¹⁰², у результаті спалено 19 українців і 7 господарств. Ще один напад у цьому повіті, нібито з боку поляків, відбувся на с. Пельча гміни Вербя, було вбито 35 українців. Пізніше виявилось, що цей напад здійснили «більшовики під маркою поляків»¹⁰³.

У Горохівському повіті німці й поляки 26 червня напали на села Замличі та Дрогиничі гміни Хорів, було спалено 5 господарств¹⁰⁴. Ще одна акція німців і поляків відбулася у с. Диковини гміни Берестечко¹⁰⁵, убито 7 українців і спалено 4 хати. Особливо кривава акція у цьому повіті відбулася 10 червня й охопила територію 6 сіл (Княже, Квасів, Охлопів, решта не ідентифіковані). Жертвами цієї акції були 425 українців, виконавці – німці. У документі зазначається, що карателі послуговувалися списками, підготовленими поляками, людей убивали цілими родинками¹⁰⁶.

Стосовно Кременеччини подається загальна інформація: відбуваються польські напади, без жодної конкретики¹⁰⁷. У Костопільському повіті 5 червня німці й поляки здійснили акцію проти с. Дюксин гміни Деражне¹⁰⁸,

¹⁰⁰ ЦДАВО України. – Ф.3833. – Оп.1. – Спр.86. – Арк.59.

¹⁰¹ Там само.

¹⁰² Там само. – Спр.124. – Арк.8.

¹⁰³ Там само. – Спр.92. – Арк.19.

¹⁰⁴ Там само. – Спр.118. – Арк.11.

¹⁰⁵ Там само. – Арк.22.

¹⁰⁶ Там само. – Спр.86. – Арк.21.

¹⁰⁷ Там само. – Спр.92. – Арк.24.

¹⁰⁸ Там само. – Спр.189. – Арк.3.

убили 1 українця, а 22 червня поляки спільно з радянськими партизанами напали на с. Губків гміни Людвипіль¹⁰⁹, напад було відбито.

Як і в попередніх місяцях, у червні 1943 р. найбільша кількість антиукраїнських акцій за участі поляків зафіксована в Луцькому повіті. У гміні Чаруків напади німців і поляків відбулися в таких селах: Чаруків, Вігуричі, Загаї, Городище, Губин, Коршів, Міхлин¹¹⁰, Ширахи (не ідентифіковано). У Коршеві було вбито 80 осіб і спалено 9 хат. Усього у Сенкевичівському районі (накладається на гміну Чаруків) у проміжку 2 квітня – 28 червня 1943 р. було вбито 396 осіб і спалено 446 господарств¹¹¹. У гміні Колки німці й поляки нападали на такі села: Медвеже, Костюхнівка, Вовчицьк, Лісове, Яблунька, Довжиця, Загорівка¹¹². Основними виконавцями цих акцій були поляки, інформація про кількість жертв відсутня. У цій гміні відбулася й власне польська акція, коли поляки напали на українців у с. Несвіч під час богослужіння у церкві¹¹³, про жертви невідомо.

Три напади відбулося у гміні Ківерці: 8 червня у с. Клепачів¹¹⁴ німці й поляки вбили 11 або 14 осіб, спалили 5 господарств; 11 червня в Ківерцях польська поліція розстріляла родину з 9 осіб¹¹⁵, а у с. Будячів – жінку. Наступного дня на похоронах було схоплено та страчено ще 5 осіб, найближчих родичів¹¹⁶.

Напади з боку німців і поляків відбувалися й в інших селах Луцького повіту: гміна Полонка – Гірко-Полонка, убито 22 українців і спалено 6 господарств, Озів, Ратнів¹¹⁷; гміна Княгининек – Вікторія, Забороль, Великий і Малий Омеляник, села, спалені на 90%¹¹⁸; гміна Піддубці – Піддубці піддавалися двом нападам за один день, місцеве населення чинило опір нападникам, спалено 22 господарства, вбито 27 українців¹¹⁹.

За червень 1943 р. в Луцькому повіті відбулося 26 нападів на українські села, з яких 25 скоїли німці й поляки, один – суто поляки. У результаті атак німців і поляків, за мінімальними підрахунками, загинуло 142 українця, а за максимальними – 461. Такі різні дані зумовлені тим, що джерела містять у собі різну кількість жертв, тому доречно подавати інформацію саме за мінімальними та максимальними підрахунками.

На території Волинського воєводства впродовж червня за участі поляків було скоєно щонайменше 34 напади, в яких загинуло від 173 до 492 українців (залежно від використаних джерел). Із них 32 здійснили німці й поляки, 1 – поляки та радянські партизани, ще 1 напад – суто поляки. Для кращого розуміння розгортання польсько-українського протистояння на Волині слід

¹⁰⁹ Там само. – Спр.40. – Арк.17; Держархів Рівненської області. – Ф.Р-30. – Оп.2. – Спр.39. – Арк.24.

¹¹⁰ ЦДАВО України. – Ф.3833. – Оп.1. – Спр.124. – Арк.8; Спр.92. – Арк.18 а – 19.

¹¹¹ Там само. – Спр.124. – Арк.14.

¹¹² Там само. – Арк.8.

¹¹³ Там само. – Спр.92. – Арк.18.

¹¹⁴ Там само. – Спр.124. – Арк.7; Спр.92. – Арк.18 а.

¹¹⁵ Там само.

¹¹⁶ Там само. – Спр.124. – Арк.8.

¹¹⁷ Там само.

¹¹⁸ Там само.

¹¹⁹ Там само. – Арк.9; Спр.92. – Арк.19.

зазначити, що на 6 сіл німці напали у червні 1943 р. в Горохівському повіті, без прямої участі поляків, провели каральні операції. У результаті цих акцій загинуло близько 425 українців. Німці проводили вбивства вибірково, окремими родинами, послуговуючись списками, підготовленими місцевими поляками. Також відбулася провокація зі сторони радянських партизанів, котрі, під виглядом поляків, напали на с. Пельча (гміна Верба Дубенського повіту), убили 35 українців.

Перейдімо тепер до 1–11 липня 1943 р. Ці хронологічні рамки зумовлені тим, що в концепції «відплатних акцій» польські дослідники не фіксують нападів на українські села до 11 липня 1943 р. Однак звітні документи українського підпілля містять інформацію, що атаки тривали й на початку цього місяця. Так, 4–5 липня в Дубенському повіті поляки напали на села Людвиківка й Панська Долина гміни Млинів¹²⁰ та на Підгайці гміни Ярославичі¹²¹. На околицях Людвиківки й Панської Долини 1 українця застрелили, 1 – поранили, у Підгайцях убили також 1 українця.

У Здолбунівському повіті відбулося два напади на українські села у гміні Здовбиця. 9 липня 1943 р. німці й поляки вбили 20 осіб, знаних поіменно, у с. Тайкури¹²², а наступного дня у с. Гільча поляки спалили 11 осіб, переважно літніх людей, які теж відомі поіменно¹²³. У цьому ж повіті польська поліція 30 червня здійснила акції проти с. Хорів і Бродовських хуторів гміни Хорів¹²⁴, було вбито 4 українців.

Криваві напади німців і поляків відбулися у селах гміни Турійськ Ковельського повіту. 4 липня 1943 р. вони спалили с. Туличів¹²⁵, убивши близько 100 осіб. Того ж дня та сама каральна експедиція частково спалила села Літин і Радовичі¹²⁶. Про українські жертви в політичному звіті конкретної інформації немає, однак указано, що в Радовичах було вбито 50 поляків.

Знову ж таки, як і в попередніх місяцях, найбільша кількість нападів фіксується в Луцькому повіті. Вони здійснювалися на одні й ті самі села. 4 липня поляки напали на українців між селами Холоневичі та Гораймівка гміни Сильне¹²⁷, було вбито 5 осіб. Польські атаки відбулися на наступні села: Яромель гміни Тростянець¹²⁸, інформація про жертви невідома, Усичі гміни Торчин¹²⁹, убито 1 особу, спалено 7 хат, Мильськ гміни Рожище¹³⁰, відділ УПА відбив напад. Окрім того, на с. Рудка гміни Рожище¹³¹ напали німці, поляки й угорці, було спалено 72 хати і вбито 11 осіб.

¹²⁰ ЦДАВО України. – Ф.3833. – Оп.1. – Спр.130. – Т.2. – Арк.2.

¹²¹ Там само.

¹²² Держархів Рівненської області. – Ф.Р-30. – Оп.2. – Спр.65. – Арк.35.

¹²³ Там само. – Арк.12.

¹²⁴ Там само. – Ф.Р-22. – Оп.1. – Спр.53. – Арк.40, 55.

¹²⁵ ЦДАВО України. – Ф.3833. – Оп.1. – Спр.127. – Арк.4.

¹²⁶ Там само.

¹²⁷ Там само. – Спр.124. – Арк.19.

¹²⁸ Там само. – Арк.15.

¹²⁹ Там само.

¹³⁰ Там само.

¹³¹ Там само.

Загалом упродовж 1–11 липня 1943 р. на території Волинського воєводства за участі поляків було здійснено 16 нападів на українські села, загинули щонайменше 154 українця і 50 поляків. Із цих 16 атак 9 здійснили власне поляки, у результаті чого загинуло 19 українців. Ще 7 нападів учинили німці й поляки, із них один напад відбувся за участю угорців, у результаті було вбито 135 українців і 50 поляків.

Питання українських жертв під час Волинської трагедії 1943 р. не вивчене комплексно. У вітчизняній історіографії відсутнє узагальнене дослідження з підрахунку кількості українських жертв, в якому було б використано всі наявні джерела – як документальні, так і усні. Таке дослідження потребує залучення значних кадрових і фінансових ресурсів та організаційної підтримки державних інституцій. Катастрофічно спливає час, коли ще можна встигнути провести польові дослідження. Ця праця була б корисною як для формування національної політики пам'яті, так і для проведення конструктивного діалогу з польською стороною.

Відсутність комплексного дослідження з кількості українських жертв на Волині породила серйозні проблеми у суспільному й науковому сприйнятті цієї трагічної сторінки в історії обох народів. Цілком логічно, що встановлення кількості українських жертв ніколи не було й не буде завданням польської історіографії, однак фрагментарність таких даних сприяла усталенню доволі популярних концепцій «геноциду поляків на Волині» та «відплатних акцій».

Провідні польські дослідники Волинської трагедії – В. і Є. Семашки та Ґ.Мотика – у своїх працях не подають конкретної дати початку «відплатних акцій» проти українських сіл. Водночас, стосовно першого нападу УПА на поляків, Ґ.Мотика зазначає, що він відбувся 8–9 лютого 1943 р. на с. Паросля Сарненського повіту. На основі інформації з його праці можна встановити, що перша «відплатна акція» на Волині сталася 12 липня 1943 р., коли польська самооборона з Перебродів напала на с. Тростянець у Луцькому повіті. Тобто лише через 5 місяців після нападу на Парослю. Фактично Ґ.Мотика не наводить жодних даних про будь-які напади з боку поляків на українців у проміжку від 8–9 лютого до 11 липня 1943 р.

Водночас відразу три звітних документи українського підпілля подають інформацію, що перший напад поляків на українців відбувся 8–10 березня 1943 р. у тих самих Перебродах іміни Тростянець Луцького повіту, тобто лише на місяць пізніше від нападу УПА на Парослю. У результаті цього нападу було вбито 8 українців. Слід зазначити, що села Паросля й Переброди розташовані на відстані 100 км одне від одного. Цю акцію, за нашими спостереженнями, слід уважати першим нападом польського підпілля на українців. У зв'язку з чим виникає питання, чому перша «відплатна акція» відбулася не у Сарненському повіті, біля с. Паросля, а на 100 км південніше – у с. Переброди Луцького повіту? І взагалі, чи доречно в такій ситуації ставити питання про будь-які «відплатні акції»?

У квітні – на початку липня 1943 р. антиукраїнські дії ставали частішими на території Волинського воєводства. Спільних акцій німців і поляків у квітні 1943 р. відбулося 13, убито 181 українця й 2 українських родини;

у травні – 14 нападів, убито 38 українців, у 3 селах і в Деражненському районі подано інформацію «побито багато населення»; у червні – 32 напади, убито як мінімум 174 українця, максимально – 492; на початку липня – 7 нападів, убито 134 українця та 50 поляків.

У квітні 1943 р. власне польських акцій відбулося 13, убито 19 українців і більше 4 родин; у травні – 15 нападів, убито 141 українця, спалено з жителями 1 село; у червні – 1 напад, без жертв; на початку липня – 9 атак, убито 19 українців. Стосовно спільних акцій радянських партизанів і поляків, то 2 напади зафіксовано у квітні 1943 р., убито 8 українців, 1 – у червні, без жертв. Загалом за період від 8 березня до 11 липня 1943 р. у Волинському воєводстві відбулося 107 нападів на українські села за участю поляків, було вбито як мінімум 722 українця (за іншими даними – 1041 особу).

Спираючись на зазначені вище документальні джерела, можна констатувати, що антиукраїнські акції польського підпілля розпочалися задовго до липня 1943 р. Починаючи з квітня того року польські напади охоплювали дедалі більшу територію й відбувалися в 5 з 11 повітів Волинського воєводства. На початок липня 1943 р. антиукраїнські дії, як свідчать документи, не мали місця на території Володимирського, Любомльського та Рівненського повітів. Отримані дані дають можливість ставити під сумнів концепцію польських «відплатних акцій» як таку, що не відповідає реальному стану речей, а лише служить моральним виправданням масового вбивства українців на Волині. Водночас слід зазначити, що наше дослідження жодним чином не виправдовує нападів на польські села з боку УПА, ми закликаємо лише називати злочини злочинами, незалежно від жертв чи виконавців.

Achievements of Ukrainian and Polish historiography in the beginning of international conflict in Volyn' during the World War II, the number of victims and conceptual apparatus are considered. Scientific and social discussions around the trials of reconciliation and dialogue between Ukrainian and Poles are highlighted. The data about attacks on Ukrainian villages involving Poles in the early 1943 based on archival sources is gathered in the article.

Keywords: “revenge actions”, Volyn’ tragedy, Ukrainian-Polish relations, interethnic conflict, number of victims.

